

Предраг Терзић

Институт за политичке студије, Београд

УТИЦАЈ ФРАНЦУСКЕ И БРИТАНСКЕ МИСЛИ НА ПРОГРАМ И ДЕЛОВАЊЕ НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ*

Сажетак

На настанак програмских докумената и начин деловања Народне радикалне странке утицали су Светозар Марковић и Адам Богосављевић, али постојала су и значајна деловања која су долазила из Француске и Британије. Као претеча радикала, Светозар Марковић се налазио под утицајем идеолошких поставки народњачког социјализма, у које се убрајају: народ, насупрот радништву, као субјекту револуције, некапиталистички развојни пут, критика либерализма, важност критичких мислилаца у припреми народа за револуцију, вера у науку као средство за побољшање човека, али и друштва. Међутим, револуционарни начин освајања власти већ оснивањем Народне радикалне странке 1881. године бива стављен у други план, а пропашћу Тимочке буне и каснијим уласком радикала у власт, они потпуно прихватају парламентарни начин деловања. Већ први програм Радикалне странке из 1881. године веома је сличан Белвилском програму (*Programme de Belleville*) Леона Гамбете из 1869. године и изборним програмима вођа француских радикала Жоржа Клемансоа и Кампија Пелетена пред парламентарне изборе у Француској 1881. године. Под утицајем Клемансоа радикали се залажу за једнодоми парламент, опште право гласа, апсолутну слободу говора и удруживања, одвајање цркве од државе, обавезно бесплатно образовање, укидање стајаће војске, административну децентрализацију земље. Револу-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

луционарно деловање и републиканизам тако уступају место демократској парламентарној борби радикала с циљем ограничења моћи монарха. Док су у првој фази развоја радикалног покрета доминирале идеје Светозара Марковића и руских народњака, по формалном конституисању Радикалне странке примат у утицају полако преузима француски радикализам, а радикали у каснијем периоду прихватају и неке идеје британског парламентаризма. Од британског парламентаризма радикали су преузели принцип зависности владе од парламентарне већине и установу страначке владе.

Кључне речи: Народна радикална странка, Радикална странка, радикали, Светозар Марковић, француски радикализам, Леон Гамбета, Жорж Клемансо, Ками Пелетен

Народна радикална странка је прва модерна политичка странка основана у Србији. Формирана је 20. јануара 1881. године, када је у првом броју њеног партијског органа, листа *Самоуправа*, изашао страначки програм. Овај програм потписало је 38 народних посланика „са још 38 другова народних посланика“, чија имена нису наведена.¹⁾ Међу потписницима били су познати народни трибуни Ранко Тајсић и Димитрије Катић, свештеници Милан Ђ. Ђурић, Новак Милошевић, Иван Протић, Василије Павић, Марко Петровић, Павле Ј. Вуковић, Ђорђе Милетић, каснији непосредни учесници Тимочке буне Љубомир Дидић, поп Маринко Ивковић, али и будући угледни министри и високи државни функционери Никола Пашић, Коста Таушановић, Раша Милошевић, Пера Велимировић.²⁾

Када се говори о социјалној структури Радикалне странке наводи се да се ради о организацији сељачке масе, односно већине становника, када се говори о њеном програму у њему се налазе страни утицаји и домаће претече, али кад се разговара о особама у којима је персонификован целокупан рад Радикалне странке, обично се помиње само једно име - Никола Пашић. Бивши студент у Цириху, народни посланик, ватрени скупштински говорник, добар организатор, способан да одстрани конкуренте,

1) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига друга*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 317.

2) Текст програма Народне радикалне странке с именима 38 посланика који су га потписали видети у: Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883. године. Успомене Раше Милошевића, члана Главног одбора Народне Радикалне странке*, Штампарија Драг. Грегорића, Београд, 1923, стр. 24-27.

Пашић је веома брзо око себе окупљао посланике градећи ауторитет међу њима. Градећи свој ауторитет, у почетку међу посланицима и страначким колегама, а касније и међу народом, стварао је и подршку странци све док се Пашићеве и страначке идеје и начин деловања нису у очима народа изједначиле, а Радикална странка и Пашић потпуно стопили.

1. ПРОГРАМСКИ ДОКУМЕНТИ НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ

Под утицајима идеја Светозара Марковића и скупштинског деловања народног трибуна Адама Богосављевића, Радикална странка је започела своје политичко деловање, али и пут програмске основаности и кретања. Левичар, неспорни вођа своје групе, уредник *Раденика*, Светозар Марковић је наглашавао потребу социјалистичког преображаја читавог политичког, економског и друштвеног система. „Као што су раније либерали сматрали либерализам за научну истину, тако је Марковић сматрао социјализам.“³⁾

Марковићеву економску и политичку мисао карактерише снажни антибирокуратизам, републиканизам, одбрана Париске комуне, наглашавање проблема презадужености сељака и истицање значаја произвођачких и потрошачких задруга као основе друштвених промена. У Нацрту за програм Радикалне партије из 1873. године, Светозар Марковић износи своју антимодерну концепцију радикалне промене целокупног друштвено-политичког и економског поретка. Као што државна власт прелази на централни одбор изабран по делегатском систему, у окрузима се на исти начин формирају окружни одбори. Док полицијска власт постаје надлежност општина, уместо судске власти уводе се поротни судови. Радикализам у политичкој сфери прелази и у област економије. Економски радикализам се одређује кроз захтев за потпуним укидањем свих дугова према Управи фондова и тежњу ка преласку у општинску оног „вишка“ површине земље у приватној својини коју њен власник не може сам да обрађује. Из „општинских народних прихода“ исплаћују се и социјална давања.⁴⁾

3) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 253.

4) „Нацрт пројекта за програм Радикалне странке“, у зборнику: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (приредили: Василије Крестић, Радош

Иако је било очекивано да буде заводљив за масе, пријемчив и интересно привлачан за сељаке, близак занатлијама, програм Светозара Марковића за време његовог живота стекао је присталице готово само у групи ђака и дела млађе интелигенције. Заслугу за проширење социјалне основе подржавалаца Марковићевог покрета, у периоду пре појаве Радикалне странке, треба приписати Адаму Богосављевићу. „Марковић је виђен као идеолог, Богосављевић као онај који је његове идеје посредовао сељачкој маси.“⁵⁾

Овај дипломац Велике школе се по завршетку студија враћа на село и наставља да живи као и све његове комшије. „Сељак-филозоф“, односно „сељак-факултетлија“, Адам ватреним говорима у скупштини продубљује јаз између сељака и варошана, потлачених и надређених, нешколованих и образованих, представника физичког и интелектуалног рада, сиромашних и државних службеника и трговаца за које су ови први сматрали да су се обогатили и да живе на рачун сељака.⁶⁾ Без жеље да разуме потребе функционисања државног система и супротстављен модернизацији земље, не схватајући значај било какве промене из које не произилази непосредна и видљива корист, у недостатку разумевања смисла државе као простора који надилази парцијалне интересе власника ливада, њива и шума, прилагођене идеје Светозара Марковића, с мање идеолошког интелектуализма, али више потенцијала за практичну заводљивост народних маса, добијају подршку на селу, каснијој друштвеној бази Народне радикалне странке.

Као што је Адам допринео популаризацији Светозаревих идеја на селу и тако створио социјалну базу за настанак странке, када ђаци и млада интелигенција започну свој самостални политички живот, настаће и свакој странци неопходан слој партијског вођства. На почетку основа, Марковићеве идеје временом ће бивати потиснуте новим околностима, на послетку и преласком странке из крајње опозиције власти и поретку у центар политичких збивања, али и новим утицајима, више радикалским него радикалним.

У Радикалном програму Николе Пашића из 1876. године и даље се наглашавају Марковићеви принципи народне сувере-

Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 79-81.

5) Латинка Перовић, „Програми народне демократије у Србији друге половине XIX века“, *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, Београд, бр. 3-4/1999, стр. 88.

6) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва*, нав. дело, стр. 395. и 401.

ности, самоуправе и задругарства, али у њему нема ни помена могућности укидања приватне својине. Пашић се залаже за световну државу и једнакост свих вера пред законом, обавезно основно образовање о трошку општина, а у спољном погледу за савез српско-бугарског народа, а по могућству и стварање дунавске конфедерације.⁷⁾

Програм Народне радикалне странке из јануара 1881. године представља, за разлику од претходних програмских претеча радикала, званични документ модерне политичке партије у настајању, правни основ њеног формирања и базу за скупљање и сабирање радикалских присталица. У свом првом члану у програму је исказано опредељење за „унутра народно благостање и слободу, и с поља државну независност и ослобођење и уједињење и осталих делова Српства.“⁸⁾ Уз настојање за остварење материјалног благостања народа, радикали истичу и потребу за „правичном расподелом државних терета“.⁹⁾ Први циљ радикалског програма у области законодавства односио се на промену устава. Њихов захтев је, у потпуном складу с називом странке, био радикалан, али и знатно умеренији у односу на Марковићев републиканизам и атеизам. Осим чланова који су Србију у погледу облика владавине одређивали као уставну монархију с народним представништвом, наследног права на престо потомака кнеза Милана и православља као званичне државне вере, радикали траже промену свих других чланова Намесничког устава.¹⁰⁾ Залажу се за „пуну законодавну власт“ Народне скупштине, укидање институције Државног савета и периодично састајање Велике народне скупштине.¹¹⁾

Антимодеран однос Народне радикалне странке према бирократији, који ће бити истицан кроз читав период опозиционог деловања радикала, потицао је од идеја Светозара Марковића и јасно је видљив и у оснивачком програму странке, где се истиче да администрација треба да буде „што простија, што јевтинија и

7) „Радикални програм Николе Пашића“, у зборнику: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (приредили: Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 83-86.

8) „Програм Народне радикалне странке“, у зборнику: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (приредили: Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 101.

9) Исто.

10) Исто, стр. 101.

11) Исто, стр.101-102.

што целисходнија¹²⁾ Под истим утицајем, у страначком програму се наглашава да је неопходно напустити постојећу територијалну организацију земље на округе и да државу треба поделити искључиво на општине и срезове, а њих организовати на начелу самоуправе. Радикали се залажу искључиво за непосредни и прогресивни начин опорезивања и остварење начела општег, обавезног и бесплатног образовања. Као основу државне независности радикали истичу народну, а не модерну, стајаћу војску. Ова друга, по њима, треба да буде само „школа за народну војску“. Војска треба да допринесе спољним циљевима земље, а међу њима се истиче стварање савеза балканских народа, при чему је неопходно што пре направити споразуме с Црном Гором и Бугарском.¹³⁾

У погледу права и слобода, Народна радикална странка се опредељује за потпуну слободу штампе, слободе збора и договора и слободу удружења.¹⁴⁾ Слобода штампе је за радикале имала велики значај. Томе у прилог говоре и следеће Пашићеве речи: „Народ нема никакве своје контроле, да контролише како судство, тако и извршну власт, ако нема слободе штампе.“¹⁵⁾ Чланови Радикалне странке су се залагали и за општинску самоуправу и личну и имовну безбедност, а у спољној политици тежили су ослобођењу и уједињењу свих простора где живи српски народ.¹⁶⁾ Насупрот Марковићевом републиканизму, радикали у програму прихватају монархистичку власт оличену у наследном праву династије Обреновића.

Рангирајући народне потребе, али истичући тиме и основне постулате радикалног програма, Никола Пашић је наглашавао да је прва потреба народа штедња, друга, да се закони у земљи поштују, а као трећу потребу одредио је неопходност завођења слободне штампе.¹⁷⁾

У почетку односи будућих радикала и напредњака били су блиски и они су заједнички учествовали на изборима 1880. годи-

12) Исто, стр. 102.

13) Исто, стр. 102-103.

14) Исто, стр. 104.

15) „Говор Николе Пашића у Народној скупштини 13. децембра 1878“, у зборнику: *Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 1* (приредила: Латинка Перовић), Службени лист СРЈ, Београд, 1997, стр. 90.

16) „Програм Народне радикалне странке“, нав. дело, стр. 103-104.

17) „Учешће Николе Пашића у расправи о адреси, у Народној скупштини 17. новембра 1879.“, у зборнику: *Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 1* (приредила: Латинка Перовић), Службени лист СРЈ, Београд, 1997, стр. 179.

не. „Измешани радикали и конзервативци однели су победу над либералима. Радикали и конзервативци заједнички су извојевали победу, али нису заједно уживали и плодове победе. Конзервативци су добили владу, а радикали су остали ван ње.“¹⁸⁾ Следили су вишегодишњи сукоби присталица Напредне и Радикалне странке. Међутим, одласком напредњака с власти, краљ сачињава либерално-радикалну владу Јована Ристића. „Био је то почетак радикалске ере у Србији.“¹⁹⁾

После пада Ристићеве владе чланови радикалног скупштинског клуба на захтев краља сачинили су програм којим би, по њиховом виђењу, требало да се руководи нова влада и Народна скупштина. У њему је, поред већ старих програмских захтева радикала за општинском самоуправом, либерализацијом закона о штампи, закона о зборовима и удружењима, снажнијих јемстава личне безбедности и самосталности судске власти, изражен и захтев за промену устава, односно за стварање „чисто народног устава“, али су и дати предлози који се тичу финансијских уштеда у погледу државних расхода, где се показују и снажна антимодернизацијска опредељења радикала у области реформи државне управе и војске. Они наглашавају потребу остварења равнотеже државног буџета кроз смањење броја посланстава у иностранству, уштеда у жандармерији и смањења висине војног буџета враћајући сталној војсци карактер народне. Једноставно, сва финансијска средства неопходна за примену тековина политичке модернизације радикали су и даље посматрали само као неоправдане и непотребне државне издатке, чист трошак по државни буџет и неиздржив материјални терет на народним леђима.²⁰⁾

2. ПОДРУЧЈА ДЕЛОВАЊА

На настанак програмских докумената и начин деловања Народне радикалне странке, поред већ поменутих домаћих, утицали су и страни извори, како они са Запада тако и они с европског Истока. Док су у првој фази развоја радикалног покрета

18) Миливоје Поповић, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Политика, Београд, 1939, стр. 53.

19) Чедомир Антић, *Српска историја*, Вукотић медиа, Београд, 2013, стр. 172.

20) „Програм који је Радикални скупштински клуб поднео био Његовом Величанству Краљу Милану I 18. децембра 1887. године“, у зборнику: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (приредили: Василије Крстић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 161-165.

доминирале идеје Светозара Марковића и руских народњака, по формалном конституисању Радикалне странке примат у утицају полако преузима француски радикализам, а радикали у каснијем периоду прихватају и неке идеје британског парламентаризма.²¹⁾

Како бих могао да утврдим који од набројаних извора су деловали на одређене програмске ставове, с њима повезан начин учешћа радикала у политичком животу и однос ове странке према политичкој модернизацији, размотрићу утицаје у унутрашњој политици, као и правце спољашње политике.

2.1. Утицаји у унутрашњој политици

На радикалско схватање идеје народне суверености, начина територијалне организације власти, облика владавине и неопходности успостављања политичких права и слобода утицали су руски народњаци и француски радикали, а у каснијем периоду и британски парламентаризам. Настала на темељима социјалистичког покрета Светозара Марковића, Народна радикална странка је све до слома Тимочке буне била под утицајем руског народњаштва. Под утицајем руских народњака у почетном периоду настајања, француских радикала у наставку, Радикална странка је временом из опозиције режиму, али и целокупном државном апарату, прерасла у владајућу политичку партију која се, већ прихвативши власт династије, протоком периода саживела и с постојећим друштвеним поретком.

Утицај руског народњаштва на деловање радикала најочигледнији је био у доба када Радикална странка још увек није била ни формирана. Већ у периоду доласка на студије Светозара Марковића из Русије у Цирих, тамо је деловала група Руса, Пољака и Срба коју су чинили претежно студенти. Руси и Пољаци били су бројнији. „Обе ове групе биле су спречене да студирају на руским универзитетима – први због политике која је спречавала упис политичким неистомишљеницима на универзитете у Русији, а други услед одређивања квота за упис неруских народа.“²²⁾

21) Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914 – четири генерације ‘Паризлија’“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 56, 1997, стр. 85–86, Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији: идеје и покрет: 1881–1903*, САНУ, АИЗ Досије, Београд, 1990, стр. 59, Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века: прилог историји социјалистичке мисли*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр. 45.

22) Предраг Терзић, „Пашићево разумевање словенске традиције у првој фази његовог политичког деловања“, у зборнику: *Разумевање традиције и традиције разумевања: Сремски Карловци, 15-16. IX 2012* (уредник: Слободан Кањевац), Српско филозофско друштво, Београд, Крбови, Сремски Карловци, 2013, стр. 289.

Циришки студенти налазили су се под утицајем Бакуњина и Светозара Марковића. За разлику од Бакуњина који је сматрао да је неопходно извршити потпуну промену свих институција постојећег друштвеног уређења,²³⁾ малобројнији круг око Светозара Марковића налазио се под утицајем идеолошких поставки народњачког социјализма, у које се убрајају: народ, насупротив радништву, као субјекту револуције, некапиталистички развојни пут, критика либерализма, важност критичких мислилаца у припреми народа за револуцију, вера у науку као средство за побољшање човека, али и друштва.²⁴⁾

Почетни период деловања Радикалне странке обележен је идејама руских народњака које су због недостатка индустрије у Русији, а самим тим и индустријског радништва, у социјалном смислу биле знатно примереније Србији у односу на идеје класичних западних социјалистичких мислилаца. Сељаштво је чинило највећи део социјалне структуре и у Русији и у Србији, па је у непостојању радништва оно постало социјална основа револуционарних тежњи руских народњака и будућих српских радикала. И једни и други су настојали да, прескачући фазе друштвеног и економског развоја, постигну бржи напредак својих земаља. Међутим, револуционарни начин освајања власти већ оснивањем Народне радикалне странке бива стављен у други план, а пропашћу Тимочке буне и каснијим уласком радикала у власт, они потпуно прихватају парламентарни начин деловања.

У погледу облика владавине, руски народњаци су се опредељивали за републику. Светозар Марковић је такође био присталица републиканског облика владавине, али, при оснивању Народне радикалне странке, насупротив претходним узорима, прихваћен је монархистички облик владавине с наследним правом династије Обреновића. Док је Светозарева група, и поред тога што је била програмски дефинисана организација истомишљеника, ипак остала на нивоу неформалног облика удруживања, Народна радикална странка је, као политичка партија формирана у складу са законом, своје програмске документе морала да усклади с постојећим државним нормативним актима, а тиме и да прихвати главне поставке постојећег друштвено-политичког система.

23) Ђорђе Ђурић, „О српским студентима у Цириху 70-их година XIX века према сећањима једнога од њих“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 61–62, 2000, стр. 197.

24) Латинка Перовић, Андреј Шемјакин, „Увод“, у зборнику: *Никола П. Пашић: писма, чланци и говори (1872–1891)* (приредили: Латинка Перовић, Андреј Шемјакин), Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр. 9.

Радикалско наглашавање значаја словенских и српских традиционалних установа, такође, потиче од руских узора. Анти-модерно схватање општине као основне друштвене и политичке јединице и стално истицање захтева за њеном самоуправом заузимали су важан део програма Радикалне странке. „Српска задруга најближа је социална установа у славенству и у свету, која стоји најближе руској општини, `руском миру` и иза те српске задруге стоји српска општина, која јој није испустила или напустила захтев о својој `самоуправи општинској` и која још има довољно општинског земљишта, које припада целој општини, свима члановима њеној.“²⁵⁾

Циљ радикала био је да створе народну, сељачку државу као противтежу бирократској држави. „Народна држава подједнако је антитеза и апсолутистичкој и либералној држави.“²⁶⁾ Преимућство у бројном смислу, али и социјалну основу такве државе, чинили би сељаци. У том смислу Никола Пашић је глорификовао српског сељака: „Гуњац и опанак створио је ову земљу, подигао је и засновао све ово што данас имамо. Сељак у гуњу и опанку устао је против угњетача, и својом крвљу оросио брда и долине, истребио аге и бегове, подигао путове и школе, и све остало што данас ми имамо и овде уживамо.“²⁷⁾

Утицај француског радикализма на програм и деловање Радикалне странке видљив је у периоду осамдесетих година XIX века. Творац програма Радикалне странке Пера Тодоровић је 1879. и 1880. годину провео у егзилу у Паризу, где се упознао с француским радикализмом и идејама Леона Гамбете.²⁸⁾ Већ у то време

25) Никола Пашић, „Слога Србо-Хрвата“, у зборнику: *Никола П. Пашић: писма, чланци и говори (1872–1891)* (приредио: Латинка Перовић, Андреј Шемјакин), Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр 313.

26) Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века: прилог историји социјалистичке мисли*, нав. дело, стр. 121.

27) „Говор Николе Пашића на Првој земаљској конференцији Народне радикалне странке, 26. јула/7. августа 1882. године у Крагујевцу (Скраћена и измењена верзија)“, у зборнику: *Сто говора Николе Пашића: вештина говорништва државника. Књ. 1* (приредио: Ђорђе Станковић), Рад, Београд, 2007, стр. 93. Опширнији опис видети у другој верзији истог говора: „Говор Николе Пашића на Првој земаљској конференцији Народне радикалне странке, 26. јула/7. августа 1882. године у Крагујевцу (Аутограф)“, у зборнику: *Сто говора Николе Пашића: вештина говорништва државника. Књ. 1* (приредио: Ђорђе Станковић), Рад, Београд, 2007, стр. 102. На основу таквих заслуга „гуњаца и опанка“, Пашић је сматрао да му следује и право да постане „највећи господар у својој земљи“, односно „неограничени суверен“.

28) Gale Stokes, *Politics as development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Duke University Press, Durham and London, 1990, стр. 198-199, Латинка Перовић, *Пера Тодоровић*, Рад, Београд, 1983, стр. 61, Велизар Нинчић, *Пера Тодоровић*, Нолит, Београд, 1956, стр. 62-68.

у оквиру француског радикализма постоје два крила. Док је радикалније, Клемансоово крило захтевало целокупну промену устава из 1875. године, умеренија Републиканска унија, чији је вођа био Гамбета, задовољавала се делимичном променом Устава, а њен републиканизам се није протезао на социјалну републику.²⁹⁾

Први програм Радикалне странке из 1881. године веома је сличан Белвилском програму (*Programme de Belleville*) Леона Гамбете из 1869. године и изборним програмима вођа француских радикала Жоржа Клемансоа и Камија Пелетена пред парламентарне изборе у Француској 1881. године.³⁰⁾

Клемансо се у свом изборном програму залаже за једнодоми парламент, опште право гласа, апсолутну слободу говора и удруживања, одвајање цркве од државе, обавезно бесплатно образовање, замену стајаће војске народном милицијом, бесплатну и једнаку правду за све грађане, изборне и мандатне чиновнике на свим државним положајима, административну децентрализацију засновану на начелу комуналне аутономије и увођење прогресивног пореза на капитал и приход.³¹⁾ Ако се упореде поставке Клемансоовог програма с првим програмом Народне радикалне странке, долази се до закључка да су разлике мале, готово минималне. Тако Клемансо, захтевајући пуну законодавну власт доњег парламентарног дома, тражи укидање сената, а радикали, с обзиром на непостојање другог парламентарног дома у Србији, залажу се за престанак постојања институције Државног савета. И поред тога што у свом програму наводе недостатке бирократске управе, радикали се не опредељују за изборност и мандатност државних чиновника.

У погледу апсолутне заштите слобода и права, општег права гласа, одвајање цркве од државе, обавезног и бесплатног школовања, замене стајаће војске народном милицијом, као и пореских реформи,³²⁾ програм Камија Пелетена веома је сличан Клемансоовом изборном програму, а тиме и првом програму Народне радикалне странке. Сличност Пелетеновог изборног манифеста и Клемансоовог програма огледа се и у истицању потребе уставне ревизије којом би се укинула институција Сената, успоставила изборна функција председника, а државно устројство се одреди-

29) Латинка Перовић, *Пера Тодоровић*, нав. дело, стр. 63.

30) Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији: идеје и покрет: 1881–1903*, нав. дело, стр. 71.

31) Исто.

32) Исто, стр. 72.

ло кроз скупштински систем власти, образован на свим нивоима вертикалне државне структуре.³³⁾

Слично Пелетену, Народна радикална странка је захтевала радикалну промену уставног уређења земље, али је, насупротив његовим програмским захтевима, програмом донетим приликом оснивања странке као облик владавине у Србији, прихватила уставну монархију с наследним правом династије Обреновића. Док се Радикална странка залагала за законодавну власт Народне скупштине и општинску самоуправу, Пелетенов конветски систем власти више је одговарао организацији државне власти кроз одборе биране по делегатском систему који се истичу у програму Светозара Марковића из 1873. године. У том погледу начин организације власти истакнут приликом организације Радикалне странке био је знатно умеренији од Пелетенове радикалне демократије.

У стране изворе српског радикализма, поред руске социјалистичке традиције и француског радикализма, убраја се и британска политичка мисао оличена на првом месту кроз британски парламентаризам. Иако су први утицаји британске политичке мисли у Србији видљиви крајем педесетих година XIX века, први списи из области британске политичке теорије су на српски језик преведени знатно касније. Тако је кнежевић, а будући краљ, Петар Карађорђевић 1868. године у Бечу објавио превод књиге *О слободи* Џона Стјуарта Мила, а осам година касније либерал Владимир Јовановић превео је други Милов спис, *О представничкој влади*.

За разлику од француских деловања на српске политичке мислиоце, делатнике и политичке странке, британски утицаји су били знатно мањег обима и интензитета. Разлози томе су вишеструки. С једне стране, Британија је географски удаљенија од Србије у односу на Француску. Друго, готово да није било теоретичара политике и првака политичких странака који су се школовали у Британији. Треће, међу политичком елитом у Србији тог доба било је мало оних који су говорили енглески језик.

С обзиром на недовољну заступљеност људи који су били способни да се служе енглеским језиком, међу српском политичком елитом читани су углавном француски преводи дела британских аутора. Ипак, неколико радикалских вођа су на српски језик преводили списе британских аутора. Тако је Коста Таушановић

33) Исто, стр. 71-72.

1879. године превео Ховерову студију „Швајцарска, њен устав, влада и самоуправа“, а 1884. Стојан Протић преводи швајцарски, амерички и белгијски устав. У англофиле међу првацима Радикалне странке спада и вишеструки министар финансија Михаило Вујић који је теоријско-филозофску основу свог делања засновао, поред осталог, на индуктивном методу Френсиса Бекона, као и на Локовом и Хјумовом емпиризму.³⁴⁾

Париски доктор права и члан Радикалне странке Милован Ђ. Миловановић наводи имена неколико британских политичких теоретичара који су утицали на идеологију Радикалне странке, а то су: Беџхот (*Bagehot*), Фриман (*Freeman*), Мејн (*Maine*), Боутми (*Boutmy*), Гајст (*Geist*).³⁵⁾

Значајнији британски утицаји на српски радикализам настају тек после Тимочке буне из 1883. године. Од британског парламентаризма радикали су преузели принцип зависности владе од парламентарне већине и установу страначке владе.³⁶⁾ Радикали су пошли од становишта да би у идеалном систему народ требало самостално да влада, али је због броја становника, величине државе и сложености државних послова овај начин владања у пракси неизводљив. Из тог разлога народ бира своје представнике у парламенту на које преноси суверену моћ. С обзиром да већина посланика представља ставове већинског дела народа, потпуно је природно и да парламентарна већина формира владу, а како се за посланике у скупштини кандидују представници странака, она странка која добије највећи број посланичких места постаје владајућа. Устав од 1888. предвидео је зависност владе од парламентарне већине и принцип министарске одговорности.

Преузевши ове принципе, радикали их нису једноставно прихватили, већ су их прилагодили својим ранијим програмским начелима и социјалној структури која је подржавала њихову политику. Док су „београдски“ радикали схватали значај западно-европског парламентаризма, радикали из унутрашњости су настојали да парламентарни инструментариј користе искључиво у сврху избора и промене свих носилаца друштвених и државних функција. Парламентаризам је за њих представљао радикално

34) Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, САНУ, Београд, 1980, стр. 161.

35) Милован Ђ. Миловановић, „О парламентарној влади“, *Отаџбина*, књ. 19, мај и јун 1888, стр. 166.

36) Милан Ст. Протић, *Радикали у Србији: идеје и покрет: 1881–1903*, нав. дело, стр. 76-79.

демократски начин управљања свим друштвеним и политичким токовима. „Парламентаризам је схваћен као проширење самоуправе. По начелима самоуправе, народ поставља и збацује локалне чиновнике: по начелима парламентаризма, Народна скупштина одређује највише чиновнике у држави, - одређује министре, јер за министре краљ не сме узети никога кога Скупштина неће.“³⁷⁾ „Парламентарни систем, како су га радикали исповедали, прелазео је у конвентовски систем, док су напредњаци и либерали били за парламентаризам, у ком ће бити обезбеђена равнотежа између владоца и парламента.“³⁸⁾

2.2. Спољашња политика

У периоду настанка Народне радикалне странке, Србија је већ била међународно призната независна држава. Процес њеног територијалног одређења, ипак, није био ни приближно завршен. Определивши се за стварање државе на начелу народности, радикали су тежили територијалном проширењу Србије, али нису искључивали ни могућност живота у заједничкој држави са сродним, словенским народима. У почетним фазама деловања, Народна радикална странка тежила је одржавању присних односа с Бугарском, а везе с Бугарима у раним радикалским плановима заузимале су значајније место од српско-хрватских односа. Централно место односа с Бугарима и њихов већи значај од односа с Хрватима у спољнополитичким плановима Народне радикалне странке произилазили су из битности коју су радикали придавали православној вери, која је имала већи значај од припадности словенској групи народа.³⁹⁾

О окренутости радикала ка Бугарској у том периоду говори и чињеница да су после Тимочке буне 1883. године Никола Пашић и други политички емигранти уточиште, али и подршку власти, нашли у овој суседној земљи. Пашић из Бугарске одржава контакте с руским славенофилима, а у његовим писмима наглашава се значај словенства и православља. Из Бугарске се у Србију враћа тек 1889. године.⁴⁰⁾

37) Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књига прва*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 179-180.

38) Миливоје Поповић, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, нав.дело, стр. 55.

39) Предраг Терзић „Пашићево разумевање словенске традиције у првој фази његовог политичког деловања“, нав.дело, 287-302.

40) Исто.

Пишући највероватније за време емиграције у Бугарској,⁴¹⁾ Никола Пашић разматра и друге могућности државног проширења: „Са једне стране, Пашић жели државу ослобођених и уједињених Срба, а са друге, увиђајући и бројне предности великих држава, жели конституисање што веће државе.“⁴²⁾ Етничку државу српског народа чинили би простори Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Косова, Македоније, али с обзиром на велику етничку измешаност тих територија, било је готово немогуће направити државу у којој би живели само Срби, као што није било могуће ни формирати етнички чисту хрватску државу: „Оно што је сад или ускоро могуће то су или Велика Србија или српско-хрватска држава.“⁴³⁾

Као главне препреке српско-хрватском уједињењу Никола Пашић, у истом тексту, наводи: историјску прошлост, другачију веру и различите начине на основу којих се може извршити уједињење. Док су Срби желели уједињење на „демократско-славенским“ идејама слободе, братства и „равненства“, Хрвати су тежили да се уједињење изврши око Троједнице, односно око Хрватске, Славоније и Далмације.⁴⁴⁾ Без обзира што су се радикали залагали за једнакост свих вера, Пашић у католичанству, политици Ватикана и аустроугарском односу према Словенима види велике препреке уједињењу два народа.⁴⁵⁾ Вођа радикала се снажно супротставља конкурентској великохрватској идеји заснованој на поставкама Западне цивилизације.⁴⁶⁾

Различитост вера, међутим, Никола Пашић не схвата као непремостиву препреку уједињењу. Тако, раздвајајући католичанство од западњаштва, Пашић не ставља у први план неопходност преласка Хрвата у православље у циљу приближавања два наро-

41) Пашићев текст не садржи датум када је писан, али Латинка Перовић и Андреј Шемјакин на основу претежно руске литературе коју користи, а посебно књиге Данилевског *Русија и Европа*, опасности од продора Запада на Исток којом је Пашић у емиграцији био заокупљен и значајем вере који истиче а која је била елемент на основу кога је помоћу митрополита Михаила покушавао да се повеже за словенофилима, закључују да је текст писан у време Пашићеве емиграције у Бугарској. (Никола Пашић, „Слога Србо-Хрвата“, нав.дело, стр. 285).

42) Драган Симеуновић, „Савршени државник и (не)довршена држава“, у: Драган Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000, стр. 490.

43) Исто.

44) Никола Пашић, „Слога Србо-Хрвата“, нав.дело, стр. 287-288.

45) Исто, стр. 290-301.

46) Исто, стр. 295-301.

да: „Ми говоримо томе делу и кажемо му да је важније преваспитање себе самог у духу славенства и православља, но официјелна промена вере, јер ћемо онда имати православних западњака, од којих слабе вајде има славенство и православље.“⁴⁷⁾ Тако изнет концепт уједињења није, дакле, ексклузивно православни нити искључиво српски, нити је антикатолички, већ се заснива на уједињењу сродних народа уз помоћ православне Русије, а на принципу њиховог словенског порекла, са словенским установама и обичајима.

Спољнополитичко опредељење Радикалне странке и самог Пашића временом еволуира, од окренутости Бугарској ка стварању државе српског народа, односно уједињењу у заједничку државу с Хрватима. За време Првог светског рата Никола Пашић је обављао функцију председника владе, а после рата извршено је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у оквиру Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Председник прве владе заједничке државе био је такође радикал, Стојан Протић.

*

* *

Народна радикална странка је, стварајући страначке програмске документе и учествујући у парламентарном раду, али и у извршној власти, одредила своје програмске и практичне ставове према свим важнијим друштвеним, економским и политичким питањима. У периоду пре доласка на власт, радикали супротстављају правној сељачку државу, либералној и индивидуалистичкој народну и колективну демократију, а бирократском државном уређењу народну самоуправу. Њихова егалитарна доктрина прихвата једнакост свих грађана пред законом, али се супротставља сваком облику социјалне и имовне неједнакости.

У формативном периоду настајање група каснијих радикала била је под утицајем народњачког социјализма, да би се већ у доба писања првог програма Народне радикалне странке из 1881. године приметиле сличности с Белвилским програмом (*Programme de Belleville*) Леона Гамбете из 1869. године, као и изборним програмима лидера радикала у Француској Жоржа Клемансоа и Камија Пелетена, који су писани уочи парламентарних избора у Француској 1881. године.

47) Исто, стр. 302.

Поред француских, у деловању Народне радикалне странке видљиви су и утицаји британског парламентаризма, и то првенствено кроз преузимање принципа зависности владе од већине у парламенту и путем прихватања установе страначке владе. Од британских теоретичара на радикале у Србији највише су утицали Беџхот (*Bagehot*), Фриман (*Freeman*), Мејн (*Maine*), Боутми (*Boutmy*) и Гајст (*Geist*). Док су француски утицаји и на програм и деловање Радикалне странке били снажнији и започети раније, утицаји британске политичке мисли су били мањег обима, а и настали су у каснијој фази развоја странке.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић Чедомир, *Српска историја*, Вукотић медиа, Београд, 2013.
- Багаковић Душан Т, „Француски утицаји у Србији 1835–1914 – четири генерације `Паризлија`“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 56, 1997.
- Благојевић Обрен, *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, САНУ, Београд, 1980.
- „Говор Николе Пашића на Првој земаљској конференцији Народне радикалне странке, 26. јула/7. августа 1882. године у Крагујевцу (Аутограф)“, у зборнику: *Сто говора Николе Пашића: вештина говорништва државника. Књ. 1* (приредио: Ђорђе Станковић), Рад, Београд, 2007.
- „Говор Николе Пашића на Првој земаљској конференцији Народне радикалне странке, 26. јула/7. августа 1882. године у Крагујевцу (Скраћена и измењена верзија)“, у зборнику: *Сто говора Николе Пашића: вештина говорништва државника. Књ. 1* (приредио: Ђорђе Станковић), Рад, Београд, 2007.
- Говор Николе Пашића у Народној скупштини 13. децембра 1878“, у зборнику: *Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 1* (приредила: Латинка Перовић), Службени лист СРЈ, Београд, 1997.
- Ђурић Ђорђе, „О српским студентима у Цириху 70-их година XIX века према сећањима једнога од њих“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 61–62, 2000.
- Јанковић Драгослав, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951.
- Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића, књига прва*, Геца Кон, Београд, 1934.
- Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића, књига друга*, Геца Кон, Београд, 1934.
- Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Геца Кон, Београд, 1934.
- Миловановић Милован Ђ, „О парламентарној влади“, *Отаџбина*, књ. 19, мај

- и јун 1888.
- Милошевић Раша, *Тимочка буна 1883. године. Успомене Раше Милошевића, члана Главног одбора Народне Радикалне странке*, Штампарија Драг. Грегорића, Београд, 1923.
- „Нацрт пројекта за програм Радикалне странке“, у зборнику: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (приредили: Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991.
- Нинчић Велизар, *Пера Тодоровић*, Нолит, Београд, 1956.
- Пашић Никола, „Слога Србо-Хрвата“, у зборнику: *Никола П. Пашић: писма, чланци и говори (1872–1891)* (приредили: Латинка Перовић, Андреј Шемјакин), Службени лист СРЈ, Београд, 1995.
- Перовић Латинка, „Милан Пироћанац – западњак у Србији 19. века“, у зборнику: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 3, Улога елита* (уредник: Латинка Перовић), Београд, 2003.
- Перовић Латинка, *Пера Тодоровић*, Рад, Београд, 1983.
- Перовић Латинка, „Програми народне демократије у Србији друге половине XIX века“, *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, Београд, бр. 3-4/1999.
- Перовић, Латинка, *Српски социјалисти 19. века: прилог историји социјалистичке мисли*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.
- Перовић Латинка, Шемјакин Андреј, „Увод“, у зборнику: *Никола П. Пашић: писма, чланци и говори (1872–1891)* (приредили: Латинка Перовић, Андреј Шемјакин), Службени лист СРЈ, Београд, 1995.
- Поповић Миливоје, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Политика, Београд, 1939.
- „Програм Народне радикалне странке“, у зборнику: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (приредили: Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991.
- „Програм који је Радикални скупштински клуб поднео био Његовом Величанству Краљу Милану I 18. децембра 1887. године“, у зборнику: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (приредили: Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991.
- Протић Милан Ст, *Радикали у Србији: идеје и покрет: 1881–1903*, САНУ, АИЗ Досије, Београд, 1990.
- Раденић Андрија, „О радикалским `сељачким бунама` у Србији 1892-1893. године“, *Историјски часопис*, бр. 9-10, Београд, 1960.
- „Радикални програм Николе Пашића“, у зборнику: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године* (приредили: Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991.
- Симеуновић Драган, „Савршени државник и (не)довршена држава“, у: Драган Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000.
- Терзић Предраг, „Пашићево разумевање словенске традиције у првој фази његовог политичког деловања“, у зборнику: *Разумевање традиције и традиције разумевања: Сремски Карловци, 15-16. IX 2012* (уредник:

Слободан Кањевац), Српско филозофско друштво, Београд, Кровови, Сремски Карловци, 2013.

„Учешће Николе Пашића у расправи о адреси, у Народној скупштини 17. новембра 1879.“, у зборнику: *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. 1 (приредила: Латинка Перовић), Службени лист СРЈ, Београд, 1997.

Stokes Gale, *Politics as development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Duke University Press, Durham and London, 1990.

Predrag Terzic

EFFECT OF FRENCH AND BRITISH THOUGHT ON PROGRAM AND ACTION OF NATIONAL RADICAL PARTY

Resume

The development of program documents and the manner of operation of the National Radical Party was influenced by Svetozar Markovic and Adam Bogosavljevic, but there were also significant operations which came from abroad.

As a precursor to radicals, Svetozar Markovic was under the influence of populist socialism ideological settings, which include: the people, as opposed to the workers, as the subject of the revolution, a non-capitalist path of development, a critique of liberalism, the importance of critical thinkers in preparing people for the revolution, belief in science as a means to improve people as well as the society.

However, revolutionary way of taking power, as early as during the establishment of the National Radical Party in 1881, is put into the background, and with the collapse of the Timok Uprising and the subsequent coming of radicals to power they fully accept the parliamentary mode. The first program of the Radical Party of 1881 is very similar to Leona Gambet's Belleville program (Programme de Belleville) of 1869 and the leader election program of the French radicals Georges Clemenceau and Camus Peleten before parliamentary elections in France in 1881.

Under the influence of Clemenceau, radicals advocate for a unicameral parliament, universal suffrage, absolute freedom of speech and association, separation of church and state, free compulsory education, abolition of standing armies, administrative decentralization of the country. The revolutionary action and republicanism thus give

way to democratic parliamentary fight of radicals in order to limit power of the monarch.

While the first phase of development of radical movement was dominated by the ideas of Svetozar Markovic and Russian national party, after the formal constitution of the Radical Party, the supremacy in the influence is slowly been taken over by the French radicalism and radicals in the later period accept some ideas of British parliamentarianism.

Radicals took over the principle of the government's dependence on the parliamentary majority and the establishment of party government from British parliamentarianism.

Keywords: People's Radical Party, Radical Party, radicals, Svetozar Markovic, French radicalism, Leon Gambetta, Georges Clemenceau, Camus Peleten

* Овај рад је примљен 21.08.2016. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 30.11.2016. године.